

NEMIS TILIDA SO'Z YASALISHINING MAXSUS HOLLARI TO'G'RSIDA.

Muxtarova M.A. ¹*Annotatsiya:*

Ushbu maqolada tilshunoslikda so'zyasalishi borasida fikr bildirilgan. So'z hosil qilishning leksik-grammatik jixatdan hosil bo'lishi va shaklanishiga qaratilgan. Aynan nemis tilida so'z yasallishining turlariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: so'z, grammatika, fonema, morfema, til, modell, ma'no

So'z hosil qilishning maxsus holati sifatida, komponentlarni (murakkab so'zlar, morfemalar, fonemalar qismlarini) almashtirishdan iborat bo'lgan subistitutsion (almashtirish) derivatsiyasini ko'rib chiqish lozim (Nefyodova 2002: 129). So'zlovchi so'z hosil qilishda yangi so'zlar yaratish uchun so'z hosil qiluvchi modellar bilan birga, alohida aniq so'zlar ham namunalar sifatida ishlatishi mumkin, shu asosda yangi leksik birliklar quriladi. Bu hodisa nemis tilida tez-tez uchraydi, shuning uchun V.D. Devkin paronimik modelning mavjudligi to'g'risida savol qo'yish uchun asos bor deb hisoblaydi (Devkin 1979: 193-194). Ushbu modelga ko'ra, tovush jihatidan o'xshash va morfematik tarkibi hamda semantik tuzilishi qisman mos keladigan so'zlar hosil bo'ladi. Ko'pincha bu yerda okkasionall hosilalar haqida gap ketadi, ammo ko'plab so'zlar allaqachon amalda o'zining an'anaviy leksik birliklariga aylanib, lug'at fondida o'z o'rnini topgan. Namuna sifatida umumiy foydalanishda bo'lgan bir strukturali so'zlar zanjiri quyidagicha bo'lishi mumkin: Megaphon, Mikrophon, Telefon > Horchophon (quloq), Glotzophon 1) ko'zoynak 2) durbin 3) televizor; Hotel, Motel, Botel > Rotel (yotoq joyi mavjud avtobus). Aytish joizki, analogiya usuli ko'pincha qisqartirish bilan birgalikda so'z hosil qilish usuli sifatida qo'llaniladi, bu oxirgi holatda (Rotel — ro(l)lendes Ho)tel yuz beradi, shuning uchun bir xil so'z turli leksik kategoriyalarda ko'rib chiqilishi mumkin.

Mazmun tomoni haqida gapirganda, paronimik juftliklarda tez-tez bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar ifodalanadi: Kriminaloge > Knastologe mahbus, Kleptomane > Neptomane do'kon xo'jayini, qimmatga sotadigan. Ba'zi keng tarqalgan so'zlarda, ichki shakl so'z yaratish orqali "jonlanadi" va qarama-qarshi ma'nodagi paronimlar bilan shakllanadi: Frühstück > Spätstück kech qilingan nonushta, Sprechstunde > Schweigestunde - bemorlar bo'lmaganda shifokorning qabul qilish vaqti, Untertan > Obertan boshliq, Neureicher > Neuärmer kambag'allar safiga qo'shilgan odamlar.

Eng ko'p uchraydigan hodisa - chet tillaridan o'zlashgan so'zlarning fonematik tarkibini o'zgartirish yo'li bilan so'zlarning so'z boyligini kamaytirish (assimilyatsiya). Masalan: Rheumatismus > Reifmatismus revmatizm, Sanatorium > Satanorium sanatoriya (chunki u yerda zararli odatlardan voz kechishga majbur qilishadi), Veloziped > Flitzeped (flitzen so'zi - shoshilma, qochmoq), Limburger (Käse) > Stinkburger limburg pishlog'i, Alma Mater > Alma Marter (Marter - universitetdagi tor o'rindiqlarda o'tirishdan azoblanish, chunki ular juda noqulay). Bu hodisa ba'zan boshqa tildan so'zlar olinganda ham sodir bo'lishi mumkin (masalan: mescolanza it. > Mischkulanz tartibsizlik; shovqin, spompanata it. > Spompanadeln o'zini maqtash, yolg'on). "Yolg'on etimologiya" so'z o'yini asosida, ancha ko'proq so'z yaratish usulini tashkil etadi. Tashqi til so'zlarining ichki shaklini fonematik tarkibini o'zgartirish orqali jonlantirish, odatda, bu so'zlarni gapirishda ishlatiladigan ekspressiv tuzilmalar darajasiga olib keladi. Ko'pincha, bu so'zlar hazil ohangiga ega bo'ladi (masalan: Visite > Viehsitte - vizit, tashrif, Primadonne > Primatonne - primadonna, caiselongue > Scheifielongü - divan, Destille > Durststelle - pivoxona, Giraffe > Gieraffe - jirafa, Couch > Knautsch - kreslo, Airbus > Eierbus - aerobus. Ba'zan so'zlar ironiyali (masalan: Funktionar > Funzionär - funksioner - Funzen/Funzel so'zlashuvda yomon yonayotgan chiroq) yoki haqoratli (masalan: Olumpiade - Olimpiada, Ziehgarre - sigara, Egomist - egoist, Sanitöter - sanitariya xodimi) bo'ladi. Ekspressivlikdan tashqari, asosiy denotativ ma'noga qo'shimcha ma'no qo'shish mumkin (masalan: Meteorolüge -

¹ Muxtarova Mohidil Asqarovna, Sam.DCHTI magistranti

noto'g'ri ob-havo prognozi, Influenza - maktab o'quvchisi tomonidan simulyatsiya qilingan kasallik) yoki so'z to'liq qayta talqin qilinadi (masalan: Philosuff 1) o'zining yakuniy imtihonini kechiktirgan talaba, chunki ilmga bo'lgan muhabbatdan ko'ra ichimliklarga qiziqish ustun 2) ichimliklarga ishqiboz, Philosauf - ichkilikboz). Ichki shaklni jonlantirish orqali nemis tilidagi o'ziga xos so'zni ochiq shaklga almashtirish orqali amalga oshiriladi: Bräutigam > Bräutigmann - kuyov.

Til ijodkorligining muammosi "til stereotipi (standarti) va shaxsning nutq xulq-atvorida ushbu standartni ataylab (ongli) ogish o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi, bu esa nutq amali va so'zlashuvchilarning til birliklarining potentsialini amalga oshirishdagi individual imkoniyatlariga asoslanadi" (Gridina 1996: 3).

Ushbu ijodning aksini biz lug'atlarda o'rnatilgan so'zlarda ko'ramiz, bu so'zlarda so'z o'yini eng xilma-xil, ba'zan hatto g'alati shakllarda namoyon bo'ladi. So'zlar bilan erkin ishlash, xususan, so'zning ayrim komponentlarining o'rin almashtirishida ko'rinadi (Lakol - ichimliklar joyi = Lokal). Shu bilan birga, ekspressivlik qo'shimcha ma'no o'sishini keltirib chiqarishi mumkin, masalan, haqoratli ohangda: Tiktak = Taktik - ish haqi, taktika (Tick rasmiy: ahmoqona fikr, ajablanarli xulq), Mulscheister = Schulmeister (Muul ta'sirida = Maul va scheißen). Hazilona so'z hosil qilish konstruktsiyalariga quyidagilar kiradi: Schiedunter = Unterschied (farq), Grinderhund = Hintergrund (orqa fon). Ba'zan alohida harflar joylarini o'zgartirish orqali so'z tarkibida baholovchi mazmunni aks ettiradigan komponentlar paydo bo'ladi: Sauschpieler = Schauspieler - yomon aktyor, Dreckfuhler = Druckfehler - yozuvdagi xato, (warmer) Hundedreck = (warmer) Händedruck - (issiq) qo'l qisish, Kuhzunft = Zukunft - kelajak. Ekspressivlikni ifodalashda urg'u o'zgarishi ham bo'lishi mumkin: Jah're pl. - yillar. Chet tilidagi so'zlar nemis yozuvini olishi mumkin (Piepels = people odamlar) yoki talaffuzni osonlashtirish uchun shaklini o'zgartirishi mumkin (Individibum = Individuum). Juda keng tarqalgan so'zning talaffuzi uning lug'atga kirib qolishiga olib kelishi mumkin, natijada u tegishli yozuvni qabul qiladi: Frollein 1) = Fräulein 2) ofitsiantka 3) o'qituvchi.

Gapirishda so'z yasash yangi so'zlarni yaratishning o'ziga xos usulini qo'llaydi, ya'ni keng tarqalgan so'zlarning grammatik parametrlari o'zgartiriladi. Xususan, gap bo'layotgan narsa jinsi o'zgarishiga tegishli. Masalan, das Mensch (ko'plikda Menscher - Weiberga o'xshab) 17-asr oxiriga qadar kengroq ma'noda "ayol" (masalan, der Fabrikmensch = fabrik ishchisi va das Fabrikmensch = fabrik ayol ishchisi, 19-asrda) va torroq ma'noda "xizmatchi ayol" sifatida ishlatilgan, faqat 18-asrdan boshlab so'z aniq salbiy ma'no kasb etib, nojo'ya xulq-atvorli ayollarni ifodalash uchun ishlatilgan (Mensch - qo'pol, yomon; fohisha). Salbiy ohangdagi bu so'z 16-asrda ham Fraumensch tarkibida mavjud bo'lib, u fohisha ayollarni ifodalagan. So'zlashuv lug'atida alohida so'zlar sifatida qayd etilgan, ko'plik shaklida odatiy holatdan farq qiluvchi shakllarga ega bo'lgan otlar ham mavjud: Weibsen - ayollar, xotinlar (salbiy ohangsiz va salbiy ohang bilan), Mannen "bolalar", "do'stlar", "yigitlar", Mannsen - erkaklar, Jungens / Jungs - bolalar, Kind pl. - o'smirlar, Dinger 1) narsalar, 2) qizlar, Mark pl., Marker - markalar (pul birligi). Shuni ta'kidlash kerakki, bu alohida shakllar aniq ma'no kasb etadi. Qiziqarli jihat shundaki, ba'zi so'zlar ko'plik shaklidagi noaniq shakldan bitta sonning formasi orqali qayta hosil bo'ladi: Leut - alohida shaxs (Leute pl.).

So'z o'yini ba'zan avvaldan mavjud bo'lgan atamalarga sinonimik leksik birliklarning paydo bo'lishiga olib keladi, ammo boshqa motivatsion belgilarga (ichki shaklga) ega bo'lib: Mordsee = Nordsee im Winter Modeschröpfer (schröpfen - odamdan mablag'ini tortib olish; kimdandir pul olish) = Modeschöpfer, Qualkampf = Wahlkampf, Grünschnabel = Gelbschnabel. So'z o'yini ko'pincha qiziqarli yangiliklarning paydo bo'lishiga olib keladi, masalan: Stehsitz 1) turish joyi: 2) daraxtlarda, devorlarda va boshqa joylarda o'rin egallagan tomoshabinlar, Sehmann (shuningdek: Sehfrau / Sehleute) 1) do'kondan hech narsa sotib olmaydigan xaridor 2) tele tomoshabin 3) o'g'ri yordamchisi 4) sportda, hakam. Neomotivatsiya (masalan: Kaufmann - tovar sotib olish uchun kelgan odam, tomosha qilish uchun emas) - faqat so'zning semantik tuzilishiga tegishli bo'lib, gapirish sohasida keng tarqalgan hodisa. Chunki u so'z yasash jarayonlari bilan bog'liq emas, shuning uchun faqat bir nechta misollarni keltiramiz: Eisbein - muzlagan oyoqlar, Befreiungskrieg - ajralish jarayoni, Femsehgerät - yaqinni ko'rish uchun ko'zoynak, Feststellung - kafolatlangan ish joyi, Untertanen - oyoqlar, Trottoir-Gesäß - ko'chadagi kafe stolchalari, Legalität - tovuqlarning tuxum berish qobiliyati. Neomotivatsiyaning ajralib turuvchi belgilari orasida tire

- ishlatilishi mumkin: Schau-Fenster pl - e'tiborni jalb qiluvchi noan'anaviy shakldagi ko'zoynak, Baby-eon - universitetdagi bolalar bog'chasi.

Shunday ataladigan «teskari so'z yasalishi» kam sonli sifatdan olingan otlar bilan ifodalanadi, masalan, hämisch > Häme, mürrisch > Mürre. So'zlashuvda uchraydigan so'z yasashning o'ziga xos usuliga «teskari so'z yasash»ning bir turi kiradi, ya'ni «abbreviaturalar asosida qurilgan murakkab tushunchalarning ta'riflovchi va tasvirlovchi nomlari» (Devkyn 1979: 193). Bu birliklarning ekspressivligi, hamma ma'lum bo'lgan abbreviaturaning semantikasi va uning yangi talqinining yaqqol nomuvofiqligi hisobiga erishiladi. Ba'zi holatlarda bu bog'lanish ma'lum darajada sezilarli bo'lishi mumkin: PG = Parteigenosse > Parteigenießer > Pech gehabt (fashizmning qulashidan so'ng). Ammo ko'pincha bu aloqalar mavjud emas: KVK = Kriegsverdienstkreuz > Kippen von Kameraden, MG = Maschinengewehr > mausbares Gerät = Mädchen. Xususan, GmbH abbreviaturasi keng tarqalgan bo'lib, X. Kyupper lug'atiga ko'ra 16 xil talqini mavjud. Shuningdek, shaxs nomlarining qisqartmalarini yangi mashhur shaxslarning paydo bo'lishi bilan qayta tushunish holatlari uchraydi: BB > Bertolt Brecht > Bridgit Bordeaux > Boris Becker.

Ba'zi hollarda, adabiy nemis tilida no produktiv bo'lgan so'z yasash turlari, so'zlashuv tilida produktiv bo'lishi mumkin. Masalan, fe'ldan ishlab chiqilgan asos + -e so'z yasash qo'shimchasi orqali ayollarga xos bo'lgan va ishlab chiqaruvchi asos bilan belgilangan harakatga moyillikni anglatadigan so'zlashuv otlari, masalan, Petze kabi otlar faol ravishda hosil bo'ladi: Bediene - ofitsiantga, Umwerfe - juda jozibali qiz. Aksincha, adabiy tilda produktiv bo'lgan so'z yasash turlari gapirish tilida no produktiv bo'lishi mumkin. Masalan, fe'ldan ishlab chiqilgan asos + -ei qo'shimchasi orqali joyda bajariladigan harakatni anglatadigan so'z yasash turi. Agar neytral leksikada bunday otlar 64 ta bo'lsa, nutqiy leksikasida faqat bitta holat uchraydi. Shunday qilib, adabiy tilda faol bo'lgan barcha so'z yasash modellari gapirish leksikasini yaratishda faol ishlatilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Гридина Т.А. Языковая игра: стереотип и творчество: Монография / Т.А. Гридина. - Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. пед. ун-та, 1996. - 214 с.
- [2]. Девкин В.Д. Немецкая разговорная речь. Синтаксис и лексика / В.Д. Девкин. - М.: Международные отношения, 1979. - 254 с.
- [3]. Нефедова Л.А. Явление девиации в лексике современного немецкого языка / Л.А. Нефедова. - М.: Прометей, 2002. - 260 с.
- [4]. Петеленкова М.Г. Конфликт этимологического и денотативного значения: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. - М., 2004. - 327 с.
- [5]. Devkin V.D. Autorensprache und Idiolekt / V.D. Devkin // Лексика и лексикография. - М.: МПГУ, 1995. - С. 33-61.
- [6]. Anorqulov S. et al. Toponyms As An Object Of Linguistic Research //Philology Matters. - 2020. - T. 2020. - №. 1. - С. 129-136.
- [7]. Бегматов К. М. Filologik Oliy Talim Muassasalarida Ikkinchi Chet Tili Boyicha O'qituvchilarning Kasbiy Kompetentsiyalarini Shakllantirish (Nemis Tili Misolida) //Иновации В Педагогике И Психологии. - 2022. - T. 5. - №. 5.
- [8]. Guljahon M. A Cognitive Approach to the Study of Paremiology //Miasto Przyszłości. - 2024. - T. 55. - С. 1045-1047